

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ІЗ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

ПЕНЯК П.С. (Ужгород)

Україна відома як скарбниця старожитностей і в археологічному відношенні являється одним із найбільш вивчених районів південно-східної Європи. Інтерес до пізнання стародавніх артефактів зародився ще в епоху Київської Русі, про що свідчить повідомлення Никона Печерського (др.пол. ХІ ст.) про оборонні споруди Києва, городища і кургани в околицях міста. Літопис свідчить, що у Софійському соборі у Києві у ХІІ ст. зберігалися «порты блаженных первых князей еже бяху повешали в церквах на память себе» [1].

Під час входження території України до складу Російської і Австрійської імперій археологічні дослідження вели установи і вчені цих країн. У першій третині ХVІІІ ст. в Росії спостерігаються спроби організувати охорону пам'яток і збір археологічних матеріалів в державному масштабі, чому сприяли урядові укази Петра І. Інтерес до археологічних пам'яток поживався у другій половині ХVІІІ ст., коли до складу Росії були включені степові області Північного Причорномор'я і Криму з великою кількістю античних і скіфських пам'яток. Дослідження цих старожитностей розгортається паралельно з пошуками слов'яно-руських поселень і могильників в центральних районах європейської Росії і України.

Перші розкопки на території античних міст (Ольвії, Херсонесу, Пантікалею) проводили в основному військові інженери, моряки, представники місцевої адміністрації: у 1801 р. в Ольвії – інженер-генерал П.К.Сухтелен, у 1811 р. біля Керчі – генерал С.Г.Гангблов, у 1827 р. в Херсонесі – капітан М.Б.Берх, 1820-1832 рр. – І.А. Стемповський в Керчі і околицях [2]. У зв'язку з розгортанням археологічних досліджень виникає ряд музеїв і громадських археологічних організацій: 1806 р. – Миколаїв, 1811 р. – Феодосія, 1825 р. – Одеса, 1826 р. – Керч, 1839 р. – Товариство історії і старожитностей в Одесі.

Розкопки слов'яно-руських пам'яток у 1816 р. вів у Вишгороді А.А.Турчанінов, а З.Я. Ходаковський у 1820-1821 рр. – в районі Новгорода. З першої чверті ХІХ ст. розпочинаються систематичні дослідження Києва, які, на жаль, носили дещо ди-

летантський характер і іноді перетворювалися у скарбошукацтво. Організація у 1835 р. Тимчасового комітету для дослідження старожитностей, до складу якого ввійшли М.О.Максимович, М.Ф.Берлінський, А.С.Анненков та інші, внесла науковий струмінь і позитивно вплинула на цю важливу справу. Правда, київські археологи у цей час обмежувалися спостереженнями за земляними роботами, пов'язаними з міським будівництвом та невеликими розкопками лише в тих пунктах, де виявлялися більш-менш цікаві пам'ятки.

Серед членів комітету був і Кіндрат Андрійович Лохвицький – один з ініціаторів археологічного вивчення стародавнього Києва. Вже одне відкриття фундаментів Десятинної церкви ставить його на одне з чільних місць серед дослідників міста, а крім цього були й інші...

Народився К.Лохвицький у березні 1774 р. в Москві, батьки невідомі, бідний сирота, своєю освітою зобов'язаний професору Московського університету, першому голові Московського «Общества истории и древностей» Харитону Андрійовичу Чеботарьову і його дружині Софії Іванівні. Ось як про це розповідає сам Лохвицький: «... во врѣмя бракосочѣтанія Софы Ивановны съ Харитономъ Андрѣевичемъ въ малолетствѣ моемъ пѣлъ я конщѣртъ въ церкви Космы и Дамиана на Твѣрской. Послѣ того по прошествіи трѣхъ лѣтъ молился я въ церквѣ Владимирской Богородицы на колѣнахъ со слѣзами и просиль, чтобы она мѣня отдала куда-нибудь въ учѣніе, потому что я ничего не зналъ кромѣ читать, писать и пѣть по нотамъ. Въ скоромъ времени после сей молитвы, въ томъ жѣ году 1787, открылся мнѣ случай учить пѣть по нотамъ въ пансіоне благородномъ онаго Харитона Андрѣевича и Софы Ивановны (я былъ тогда лѣтъ 12 или 13). Итакъ я училъ пансіонеровъ ихъ церковному пѣнію.

Мѣня Софья Ивановна и Харитонъ Андрѣевичъ полюбили. Я ихъ просиль, чтобы они мне позволили и самому учиться въ классахъ. А они мне прѣдложили, не хочу ли я къ нимъ совсемъ пѣрейти жить. Я согласился...» [3].

Після закінчення навчання поступив на службу: спочатку був губернським секретарем, а потім займав посаду губернського прокурора в Кам'янець-Подільській губернії. Був форстмейстером, тобто чиновником по лісному управлінню в Московській губернії, але за виказ звільнений зі служби і три роки знаходився під слідством. У 1808 р. К. Лохвицький як співробітник Кронштадського лічилного відділення отримав чин колежського радника і у вересні того ж року прийняв участь у морському поході адмірала П.І.Ханикіна [4].

У 1817 р. К.Лохвицький знову знаходився під слідством за те, що, працюючи архіваріусом лічилної експедиції, виявив матеріали про недовіз купцем Косаківським казенного хліба, але у 1819р. звільнений з правом просити нового місця роботи. Але з цього часу він більше не перебував на державній службі.

У 1823 р. К.Лохвицький переселяється до Києва, де одружується і стає будинковласником, приймаючи активну участь у громадському житті міста. У 1827 р. в Київському магістраті складається проект багатомільйонної позики під заставу нерухомості киян для будівництва військових казарм. К.Лохвицький виступив рішучим противником цього проекту, написавши доповідну записку з протестом, з якою ознайомився цар. Завдяки його зусиллям проект було відхилено і уряд вирішив будувати казарми за свій рахунок. У 1830 р. в місті зафіксовані спалахи холери і Лохвицький обирається піклувальником другої ділянки третьої частини Києва, до якої входили Братський монастир, гостинний двір і 113 будинків [5]. Завдяки наполегливій діяльності Кіндрата Андрійовича на його ділянці була найменша смертність.

Паралельно з громадською діяльністю К.Лохвицький почав пошуки місцевих старожитностей, проводячи невеликі розвідкові роботи. Постає питання яким чином сталося так, що він зайнявся цією справою? Адже і не молодий, і не займав високого місця («отставной чиновник пятого класса»), не володів фаховою підготовкою, декілька років знаходився під слідством. Уявляється вірогідним, що Лохвицького як людину, що може вести археологічні розкопки, рекомендував митрополит Євген Болховітінов, який відіграв значну роль у вивченні київських старожитностей. Як встановив відомий російський дослідник, фахівець у галузі історії археології О.О. Формозов, вони були знайомі ще по участі в новиковському гуртку кінця XVIII ст. [6].

У 1824 р. К.А.Лохвицький провів перші наукові розкопки Десятинної церкви, в результаті яких було відкрито фундаменти на всій площі церкви. Він зняв план храму, який був опублікований в «Отечественных записках» Свін'їна за 1825 р. разом з історичним описом митрополита Євгена. Такий же план, але у більшому масштабі, був подарований київським комендантом Аракчєєвим царю. За це

відкриття Товариство історії і старожитностей Російських обрало його своїм почесним членом.

Відкриття Десятинної церкви звернуло на себе увагу уряду, як це видно із листа митрополита Євгена до київського протоієрея Михайла Кочеревського від 5 квітня 1825 р.: «Пречестный во Христе отец Михаил! По высочайшему повелению отправляемъ въ Киевъ академіи художествъ художникъ 14-го класса Ефимовъ для осмотра и исслѣдованія остатковъ дрѣвнѣй Десятинной цѣркви. Посему вамъ съ Кондратієм Андрѣевичемъ, яко участвовавшимъ въ первоначальномъ сѣмъ открытіи, поручаю и прошу содѣйствовать сѣму чиновнику въ продолженіи сихъ открытій и меня о всемъ уведомлять. Призывая на васъ благословеніе Божіе, есмь вашего благословѣнія доброжелательнѣйшій слуга Евгений, митрополитъ кievскій» [7].

На хвилі першого успіху К.Лохвицький вирішив продовжити пошуки. Цьому в значній мірі сприяло високе розпорядження від 20.07.1824 р., оголошене міністру внутрішніх справ, де міститься, між іншим, наступне: «... о раскрытіи древностей достопримечательнейшихъ и о поддѣржаніи ихъ войти въ сношеніе съ частными лицами и приличнымъ образомъ просить ихъ в содействіи въ сихъ полезныхъ открытіяхъ, поставляя въ обязанность губернскаго и городского архитекторовъ, чтобы по мерѣ открытія сихъ дрѣвностей планъ ихъ и фасады аккуратно были составляемы» [8]. Керуючись цим розпорядженням К.Лохвицький запропонував київському генерал-губернатору В.В. Левашову свої послуги у розкритті таємниць місцевих старожитностей і отримав письмовий дозвіл. Для матеріальної підтримки цієї справи почався збір коштів, всього було зібрано 1325 карбованців, в тому числі Кіндрат і Марія Лохвицькі пожертвували 100 карбованців.

У 1832 р. дослідник розкопав недалеко від Андріївської церкви стародавній фундамент, який, на його думку, представляв собою залишки Хрестовоздвиженської церкви, побудовану великим князем Мстиславом Романовичем у 1212 р., а поруч – господарську яму з залишками зерна і церковного начиння [9]. У цьому ж році йому вдалося відкрити залишки Золотих воріт. Імператор Микола Павлович, який відвідав Київ у вересні 1832 р., пройшовши через Золоті ворота, підкреслив: «Памятникъ достойный сохранѣнія» [10]. Тоді ж було запропоновано Лохвицькому продовжити пошуки старожитностей під покровительством генерал-губернатора графа В.В.Левашова, на що виділялось щорічно по 1500 карбованців допомоги. У 1833 р. в районі Ірининського собору ним виявлено залишки кам'яного палацу, який масштабно досліджувався у 1913-1914 рр. С.П.Вельміним. В плані палац представляв собою видовжену прямокутну споруду, архітектура якого нагадувала палаці «міста Володимира».

Високо оцінюючи свої археологічні відкриття, Лохвицький роздратовано відносився до всіляких утисків його діяльності. У його особистих паперах є лист до однієї високоповажної особи. «Лично государю не прѣдставляють. Дрѣвние памятники открываемые мною, въ небрѣженіи истрѣбляются. По ѣтимъ причинамъ прошу исходатайствовать у всеавгустейшого Монарха высочайшѣе повеление дабы отдано непосредственно в полное мое распоряженіе раскрытіе древностей» [11].

На терасі Лисої гори дослідник у 1835 р. відкрив залишки кам'яної церкви (Йорданської), помилково названу ним церквою святого Іллі. Тут же були знайдені і мідні монети часів Олексія Михайловича, які були пожертвовані в мінц-кабінет його імператорської величності.

У 1836 р. К. Лохвицький здійснив археологічну екскурсію за межі Києва, у зв'язку з тим, що отримав листа від київського головного лісничого Кондзеровського:

«Милый Кондрать Андрѣевичь !

Въ бытность мою, во время осмотра кievскихъ лесовъ въ м. Триполье тамошний подлесничий Покорский представилъ мне замѣчательные окамѣнѣлости мамонта: клык, два корѣнныхъ зуба и кость сустава, найдѣнные трипольскими крѣстьянами во время разлива весною воды при бѣрѣговыхъ возвышенностяхъ Днепра. Поставляю сѣбѣ особеннымъ удовольствіемъ препроводить эти редкости к вамъ...» [12]. Дослідник виїхав до Трипілля, але нічого нового не знайшов, опублікувавши ці знахідки у невеликій статті в «Журнале Министерства народного просвещения» за серпень 1836 р. Досліджуючи ділянку оборонного валу на Андріївській горі у 1837 р., Лохвицький зафіксував палі і сліди

дерев'яних колод, пояснивши їх як залишки воріт над кріпосним валом. Тут же було знайдено залізний рицарський шолом з частиною панциру [13].

Як уже згадувалось вище, К. Лохвицький брав участь у роботі гуртка київських археологів. Цей гурток перетворився у 1836 р. в офіційну при шкільній окрузі, з грошовою допомогою від уряду установу – «Комитет для изыскания древностей в г.Киеве». За клопотанням комітету у 1837 р. при Київському університеті був створений один з перших в Україні і перший у Києві музей старожитностей. Сюди надходили пам'ятки, які виявлялися при будівельних роботах у місті, при археологічних розкопках, що здійснювалися або контролювалися комітетом, випадкові знахідки у Києві та його околицях, а також у південно-західних губерніях, що тяжіли до Києва. Першим завідувачем музею став К. Лохвицький, який підготував для нього цікаву колекцію монет і медалей. У цей період в музеї було понад сто предметів старовини. За заслуги у справі виявлення стародавніх пам'яток його також було обрано дійсним членом Московського «Общества Истории и Древностей.»

Підсумовуючи вищевикладене можна стверджувати, що К.А. Лохвицький одним з перших започаткував вивчення стародавньої історії Києва, використовуючи дані археологічних розкопок. Його діяльність дала поштовх розгортанню систематичного дослідження не тільки центральної частини міста, але і його околиць. Не дивлячись на недосконалість методики, розкопки мали велике наукове значення і показали, що у з'ясуванні і відтворенні історичного поступу древнього Києва пріоритетне місце належить археологічним джерелам. Деякі його відкриття і зараз, з плином часу, не втратили своєї актуальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись.- М., 1962.- Т.1.- Стб. 418.
2. Формозов А.А. Общее и особенное в сложении археологии как науки в России// СА.- 1985.- № 1.- С. 6.
3. Терновский Ф. К.А. Лохвицкий и его жизнь в Киеве// Киевлянин.- 1865.- №144-146.- С.1.
4. Русский биографический словарь.- СПб.- 1914.- Т.10.- С. 289.
5. Терновский Ф. Вказ. работа.- С. 2.
6. Формозов А.А. Когда и как складывались современные представления о памятниках русской истории// ВИ.- 1976.- № 10.- С.205; Його ж. К истории археологических раскопок в Киеве в начале XIX века// СА.- 1981.- № 1.- С. 312.
7. Терновский Ф. Вказ. работа.- С. 2.
8. Там само.
9. О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 г.// ЖМНП.- 1836.- Ч.12 (ноябрь).- С. 272; Каргер М.К. Древний Киев.- К.- 1958.- Т. I.- С. 36-37.
10. Русский биографический словарь.- СПб.- 1914.- Т. 10.- С. 290.
11. Щербина В. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст.// Україна.- 1929.- С.12.
12. Терновский Ф. Вказ. работа.- С. 3.
13. Отчет о действиях Временного комитета изысканий древностей в Киеве в 1837 г.// ЖМНП.- 1838.- Ч.18 (апрель).- С. 81.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВИ – Вопросы истории
СА – Советская археология

ЖМНП – Журнал Министерства Народного Просвещения

РЕЗЮМЕ

ИЗ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ АРХЕОЛОГИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX в.

Пеняк П.С. (Ужгород)

В статье рассматривается становление украинской археологии в первой половине XIX в. Анализируется деятельность Кондрата Лохвицкого – одного из первых, положивших начало изучению древней истории Киева с археологической точки зрения.

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF THE UKRAINIAN ARCHEOLOGY IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Penyak P.S. (Uzhgorod)

The article is devoted to the history of the Ukrainian archeology in the first half of the XIX century. The main attention is paid to the prominent scientist – Kondrat Lochvytsky, which one of the first began to study the ancient history of Kiev from the archeological point of view.

НЕВІДОМИЙ ЙОЖЕФ БАЛАЙТИ ТА ЙОГО «ОПИС МУКАЧЕВА»

ТКАЧУК-ФЕРКОВ О.В. (Ужгород)

XIX століття для Угорської держави та її окремих регіонів відзначається кардинальними змінами суспільно-політичного, соціально-економічного життя тощо. Ця епоха була періодом формування і зміцнення угорської національної культури, освіти та наукових знань. Культурний розвиток комітатів сучасного Закарпаття знаходився під значним впливом угорської культури, особливо в період боротьби за реформи 20–40 рр. XIX ст. [1]. На початку XIX ст. в Угорщині та й на Закарпатті помітні перші кроки становлення історичних знань. Зацікавленість проблемами минулого держави та її населення викликало появу ряду досліджень, які носили, насамперед, описовий характер. Автори розглядали дискусійні проблеми історії, використали багатий фактичний матеріал, залучали доти невідомі документи. Висновки дослідників часто були односторонні та необґрунтовані, але важливо – зростання інтересу до історичних пошуків.

Серед вчених Угорщини початку XIX ст. діяльність яких залишила помітний слід у скарбниці історичної науки виділимо наступних – С. Катона [2], А. Сірмаї [3], А. Дечі [4], І. Баттяні [5]. Їхні праці дали поштовх для наукових дискусій у наступні десятиліття, зокрема, з проблем історії комітатів Закарпаття, заснування Мукачівського монастиря князем Ф. Корятовичем, наслідки і значення унії 1646 р. тощо.

Праці названих авторів служили джерелом для вивчення історії різних комітатів Угорщини, використовувалися майже усіма дослідниками XIX ст., навіть, згадувалися українським істориком початку XX ст. – Михайлом Грушевським [6].

Прогресивному розвитку угорської історичної науки сприяли також представники окремих регіонів держави. Діячі культури Закарпаття збагатили тогочасну науку важливими дослідженнями, аргументацією дискусійних питань минулого та введенням в обіг значного джерельного матеріалу. Відомо, що цей край ще в кінці XVIII – початку XIX ст. дав світові імена вчених, культурно-освітніх діячів, які прославилися далеко за межами Австрійської імперії. Жили й творили вони в Росії, Болгарії, Італії, залишили помітний слід у науці цих країн. Правильно зазначає проф. Д. Данилюк – «...зробили вони чимало – стояли біля витоків нашої духовності, плекали її впродовж століть, сповна віддали справі служіння народу свій талант, щоб ми зайняли гідне місце в історії ...» [7].

Першою історичною працею представника місцевої русинської інтелігенції була книга, видана у двох томах в 1799–1805 рр. під заголовком «Короткий нарис фундації Федора Корятовича» [8]. Автор її – Іонікій Базилович (1742–1821), перший, хто розглядає історію русинів не як окремішнього